

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:3 • 2012

I djurens tecken

Människan har alltid fascinerats av djuren. För nästan 30 000 år sedan avsatte den paleolitiska människan unika spår djupt inne i grottornas mörker i södra Frankrike och Spanien. I skenet av facklor gav bergväggarnas naturliga former och utbuktningar liv åt bisonoxar, hästar, visenter och hjortar med flera djurarter. Ibland flankeras djurbilderna av avtryck av människohänder och abstrakta mönster. Framställningarnas mening är svårfångad – allt från jaktmagi, fruktbarehets- och manlighetsriter till fria konstnärliga avbildningar har lyfts fram – men att flertalet bilder faktiskt föreställer djur som går att identifiera som olika arter, därom är forskarna överens. Nämnade djurarter lever kvar i dag. Även om vi i vår elektroniska tidsålder fångar djur på bild i form av antingen stillbilder eller rörliga bilder, i verklig eller animerad form, förenar ändå detta intresse den moderna människan i sin betongdjungel med den grottlevande forntidsmänniskan.

Det finns flera anledningar till det. Oavsett om vi väljer att lyfta fram bisonoxen, hästen, visenten, hjorten eller för den delen hunden, katten eller inälvsmasken, har djuren varit våra trogna följeslagare genom historien. Men förhållandet mellan människa och djur har inte varit alldeles enkelt. Människan har använt sig av djur i bestämda syften: i krig, jordbruk, bergsbruk och andra näringar. De har jagats, ätits och domesticerats. Djuren har tillskrivits värden – gudomliga, symboliska, mänskliga, ekonomiska och så vidare – som skvallrar om våra försök att förstå oss själva som kulturell och biologisk livsform. Djurens historia säger därför mycket om samhällets förändring och kontinuitet – och om oss själva.

Alltsedan människan började betrakta sig själv som en historisk var-

else, har också djuren varit närvarande i denna undran över tillvaron och oss själva – i en eller annan form. Det gäller dock inte den historiska forskningen. Där har djuren länge varit osynliga aktörer vid sidan av människan, i bästa fall statister i det stora historiska dramat, i sämsta fall negligerade och raderade ur historien. Få hästar har fått sina namn inskrivna i historien; den äran har i stället tillfallit ryttarna.¹ När den numera etablerade franske kulturhistorikern Michel Pastoureau, som 20-åring i slutet av 1960-talet, föreslog sin handledare att han skulle skriva en avhandling om djur som aktörer i de medeltida bestiarierna (djurböcker), fick han avslag med motiveringen att djur inte räknades till historievetenskapens område. Djuren räknades till "den lilla historien", i vilken de förekom som anekdoter och bagateller. Djur ansågs leva i marginalen av "den stora historien".²

I dag, tack och lov, har situationen ändrats. Religionshistoriker, antropologer, etnologer, lingvister, zoologer och arkeologer har inte längre ensamrätten på djur: också historievetenskapen välkomnar numera forskningsprojekt med inriktning mot våra följeslagare i historien. Precis som med all annan historieforskning finns det olika inriktningar inom forskningen om djur i historien.

I ett av forskningsfälten står djuren i centrum: de är sina egna historiska subjekt. Inom detta fält ser man till djurens funktioner i naturen och hur de historiska förhållandena har genomgått förändringar. En pionjär på området var den franske medeltidshistorikern Robert Delort, som år 1984 gav ut den uppmärksammade boken *Les animaux ont une histoire*. Det nya ämnet kallade han för *zoohistoire*. Det handlar om en till historievetenskapen anpassad historisk zoologi i syfte att förstå djuren bättre, att betrakta världen i deras perspektiv.³

Två forskare som vidarutvecklat den historiska zoologin är renässanshistorikern Erica Fudge och vetenskapshistorikern och feministen Donna Haraway. Fudge har länge sysslat med så kallade *Animal studies*. Det är ett dynamiskt, växande och internationellt forskningsfält, som i monografins form betar av djur efter djur men som även vill skapa debatt, oftast med en djurrättslig vinkel. En av Fudges studier handlar

1. Två undantag bör dock nämnas: Alexander den stores häst Bukefalos och Gustav II Adolfs Streiff.

2. Michel Pastoureau, *Bestiaires du moyen âge* (Paris [1980] 2011) s. 49, 223. Han disputerade likväl på en avhandling om bestiariier men med tonvikten lagd på djur och heraldik.

3. Robert Delort, *Les animaux ont une histoire* (Paris 1984).

till exempel om vegetarianism.⁴ I *Animal studies* utgör djurstudier en disciplin bland flera andra inom det historiska fältet. Donna Haraway är mest känd som skaparen av Cyborgsmanifestet, men hon har även utvecklat tankar om djur och varför de behöver få en mer framskjutande plats inom vetenskapshistorien i *When species meet* (2008).⁵

Både Erica Fudge och Donna Haraway har närmat sig interaktionens område, föremålet för den andra huvudinriktningen. I den utgör djuren en väg till ökad förståelse av människan i historien. Som regel tar forskarna fasta på samspelet mellan människa och djur: man ser till både rytturen och hästen. Det kan handla om vilka föreställningar människan har haft om djuren, hur vi har interagerat med dem: ätit, brukat, domesticerat och jagat dem för våra ändamål. Därmed har vi också betraktat dem på olika sätt: som skadedjur, parasiter, husdjur, rovdjur, tamdjur och så vidare. Det är den vanligaste och möjligen – det bör diskuteras – den mest intressanta av de två forskningsvägarna för historiker.

Båda inriktningarna har många företrädare och är växande internationella fält som de senaste två decennierna även fått flera representanter i Norden och Sverige. En pionjär i Sverige var etnologen Orvar Löfgren, som i artikeln "Our friends in nature: class and animal symbolism" från 1985 kan sägas ha introducerat den historiska forskningen om djur i Skandinavien.⁶ Två andra forskare som var tidigt ute och fortfarande är tongivande är idéhistorikerna Gunnar Broberg och Karin Dirke, som båda i flera studier varit inne på temat djur i historien.⁷ Att böcker om djur och människan betraktade i ett vetenskapshistoriskt perspektiv även intresserar allmänheten visas inte minst av psykiatrikern och läkaren Nils Uddenberg, som i flera uppmärksammade och prisbelönta

4. Erica Fudge, *Animal* (London 2002); se även dens. (red.), *Killing animals* (Champaign & Urbana 2006). Om Erica Fudge betydelse för forskningsfältet, se också Anne Katrine Gjerløffs bidrag i detta häfte av *Historisk tidskrift*.

5. (Minnesota 2008).

6. Orvar Löfgren, "Our friends in nature: class and animal symbolism", *Ethnos*, vol. 50 (1985) s. 184–213.

7. Se t.ex. Gunnar Broberg, *Bilden av naturen* (Uppsala 1983); dens., *Kattens historia* (Stockholm 2004); Karin Dirke, *De värnlösa vänner: den svenska djurskyddsrörelsen 1875–1920* (Stockholm 2000). Dirke är för närvarande involverad i ett projekt om de fyra stora rovdjurens historia i Sverige 1647–1970. Hon har sysslat mycket med så kallade *human-animal studies*. För en allmän introduktion i ämnet djurens idéhistoria se Gustav Holmberg, Svante Nordin & Anna Tunlid (red.), *Djurens idéhistoria* (Nora 2010).

böcker introducerat den djuriska människan för en bredare publik.⁸ Flera namn och studier skulle kunna nämnas, men de finns å andra sidan med i detta temanummer om djur, antingen som skribenter eller åberopade som referenser i brödtext och noter.

Det är uppenbart att djur i historien inte verkar löpa risken att utrotas utan tvärtom frodas i ett spirande nordiskt forskningsfält. Det är dock värt att notera att ingen av de ovan nämnda pionjärerna och forskarna är historiker eller ekonomisk-historiker. En tydlig inriktning i Norden är att belysa människans förhållande till djuren, vilket, som sagt, i många fall varit komplicerat: Djur har inte bara varit föremål för vördnad och kult, de har också varit hatade och förföljda.

Bidragen

I det resursfattiga förmoderna Sverige representerade vargen ett verkligt hot mot allmogens livsbetingelser. I sin artikel "Från utrotning till utbredning" visar Ulf Nyrén hur detta reella hot hämtade ur eller/och gav näring åt upplevda myter och föreställningar om rovdjurens farlighet. Resultatet blev ett utbrett rovdjurshat som förenade landsbygdsbefolkning och statsmakt i en gemensam strävan att utrota skadedjuren, vilka man uppfattade dem som. Vargen blev människans fiende. När vargen fridlystes i Sverige år 1966 var det (i ett djurskyddsperspektiv) i grevens tid: då fanns knappa tio individer kvar. I dag (år 2012) uppskattas den svenska vargstammen till 230–315 individer. Vid en jämförelse med andra länder och utländsk jakthistoria, framstår detta svenska rovdjurshat som unikt i Europa, påpekar Ulf Nyrén.

Att det var uselt att vara varg framkommer också av Agneta Neys essäbidrag, som belyser hur vargterminologin tog sig skiftande uttryck i västnordisk litteratur och rättsuppfattning under äldre medeltid. I synnerhet i det rättsliga sammanhanget kom vargen att bli en benämning på en lögnaktig och svekfull person. Uttrycket "varg i veum" innebar på 1200-talet att en person brutit freden och friden i samband med blotet – källorna skildrar en äldre hednisk tid – och därför måste fördrivas. Platsen för blotet var helig och den som förbrutit sig mot reglerna var omgående tvungen att bege sig därifrån.

8. Nils Uddenberg, *Gränsvarer: åtta essäer om människan och aporna* (Stockholm 2009); dens., *Arvsdygde: biologisk utveckling och mänsklig gemenskap* (Stockholm 1998).

Djurens historia handlar således till lika stor del om de verkliga djurens villkor och förhållanden som deras förhållande till människan och hennes kulturella projektioner på djuren. Att det handlar om val av fokus och perspektiv – skall djuren eller människan lyftas fram? – visas också tydligt i Anne Katrine Gjerløffs artikel "Offer, Fjende, Frænde, Føde". Hon visar översiktligt på olika inriktningar och trender inom modern forskning om djur. I synnerhet har de senaste decennierna sett en lovande utveckling av ett forskningsfält som tar fasta på hur djur har klassificerats och dykt upp i diskurser samt hur detta förbundits med samhällets sociala och kulturella historiska kontexter. Med sin egen punktstudie av de roller som kor, fåglar och hundar spelade i Danmark 1850–1920 och vilka symboliska, kroppsliga och materiella signifikanser dessa djur hade i bestämda kontexter, inplacerar sig artikelförfattaren mycket väl i ett växande forskningsfält.

Det gör också Therese Nordlund Edvinsson med sin artikel "Förvandlingen från företagsledare till orrtupp", som belyser just djurens symboliska innebörd för människan. I fokus för Edvinsson står människans behov av djuren som ett slags uppsättning karaktärer vilka man kunde anta och använda i bland annat könsideologiska syften. Det handlar om en jaktklubb vid namn Kung Orre och om hur medlemmar av den ekonomiska samhällseliten mellan 1890 och 1960 använde klubbens metaforik för att bygga upp en manlig gemenskap. Medlemmarna i klubben titulerade varandra "orttuppar", man flockades till "lek" och kallade sina fruar "orrhönor". De "spelade" och "kluckade" och på vintern bar de "extra fjäderbeklädnad". Det här var ett stundom sexuellt laddat rollspel, som passande in i en ny maskulin kultur med homosocialiteten som värdegrund.

Från samhällseliten till allmogen var steget långt, men inte i djurens historia. Ekonomhistorikern Magnus Bohman bidrar med ny kunskap om allmogens djurhållning under 1700- och 1800-talen, genom att presentera, utvärdera och pröva ett nytt källmaterial: prästtione- och kvicktiondelängder. Tiondet uttogs som en förutbestämd andel av böndernas produktion och bestod dels av stråtionde (skörden), dels av kvicktiondet (djuren). Kwicktiondet togs ut på vart tionde levande fött djur av hästar, nötkreatur, får, getter och fjäderfän. I artikeln visar Magnus Bohman inte bara vilka djur som föddes upp, utan även i vilken omfattning och hur djuruppfödningen ändrade sammansättning över tid. Han urskiljer flera faktorer som

påverkade utvecklingen: skiftesrörelsen, boskapspest, odlingsteknisk förändring och tilltagande kommersialisering.

Artiklarna i detta temanummer ger således olika ingångar till att studera djurens historia, ett onekligen fascinerande ämne som, som sagt, går långt tillbaka i tiden. De representerar dessutom ett urval av svensk pågående djurhistorisk forskning. Det är uppenbart att *zoohistoire* och de andra formerna av djurhistoria idag är ett ämne på frammarsch och hämtar näring i det tvärvetenskapliga fältet. Med förhoppning om att artiklarna kan tjäna som inspirationskälla till ytterligare studier, önskar jag en trevlig läsning.

Stockholms universitet

BO ERIKSSON